gában. Valamit babrált is a gépen, hogy – ha megkérdeznék, mit filmezett – azt mondhassa, elromlott a kamera, azért nem tudta az NDK szép tájait megörökíteni. Merthogy a mese egységesen: turistaúton voltunk. Biztonsági okokból ezúttal is külön-külön mozogtunk. Ha netán valamelyikünket azonosítottak volna, a többiek emiatt ne szorulljanak.

Laci és én ezúttal is simán jutottunk át az ellenőrzéseken. Mónika úgy járt, mint egy héttel korábban Bátonyi Csaba. Őt is listára tették. A fő, hogy újra felszállt velünk a repülő, újra hazafelé tartottunk. Komolyan aggódtunk Lipcsében maradt társunkért, akiről aznap reggel a berlini magyar nagykövetség mit sem tudott. Ferihegyen első dolgunk volt felhívni a Fekete Doboz főhadiszállását, mi hír társunkról. Szerencsére, mivel nem találták meg nála a corpus delictit – azaz a leforgatott kazettákat –, veszélytelennek ítélték, s egy alapos kihallgatás és letolás után kitoloncolták az NDK-ból. A Volgát vihette, a kamera maradt. Cseh területről – nem sokkal előttünk – jelentkezett be telefonon. Így a második NDK-beli út is jól végződött, „csupán" egy újabb kamera bánta...

A következő hetekben a keletnémet rendszer kártyavárként omlott össze. Honecker és elaggott csapata kikerült a hatalomból, s jött helyette Egon Krenz, majd Hans Modrow. A lényeg azonban – a rezsim összeroppantása – azon az október 7-i és október 16-i berlini és lipcsei napokon történt.

Később, november 11–13. között Laci, Mécs Mónika és én még egyszer visszatértünk az NDK-ba, megörökíteni a berlini fal megnyitását. Az immár veszélytelen körülmények között ott készült felvételekkel vált teljessé az NDK aranyozott kalickájának szétesését dokumentáló sokórás filmanyag. Októberben még csak jelképesen, novemberben pedig már tettleg is az elsők között lehettünk az Európa kettéosztottságát jelképező fal ledöntésénél.

A KARABAHI KALAND

Miközben az NDK forradalma vagy inkább összeomlása végbement, az események egy új láncolata is elindult. 1989 kora őszétől már látható jelei voltak a Szovjetunió lassú szétforgácsolódásának. Az egyes tagköztársaságok önállósulási törekvései két körzetben erősödtek fel. Egyfelől a Baltikumban, másfelől a Kaukázus térségében. A Fekete Doboznál arról beszélgettünk, hogy dokumentálni kellene valahogy ezt is. Egy véletlen a kezünkre játszott.

Még a Magyar Hírlapnál ismerkedtem össze Légrády Eszterrel, aki egészségügyi témákról írt, és jó kapcsolatba került a Vöröskereszttel, sőt aktívan bekapcsolódott a szervezet munkájába. 1989 januárjában Örményországot pusztító földrengés rázta meg. Eszter attól kezdve a földrengéskárosultak megsegítésére irányuló magyar vöröskeresztes erőfeszítések motorja lett. Örmény árvák magyarországi üdültetését szervezte, a károsultak számára pedig társaival sok millió forintot gyűjtött össze, amiből aztán Leninakánban, a földrengéstől legsúlyosabban érintett városban egy magyar iskola alapjait rakták le. A befolyt adományok másik részéből a Vöröskereszt nagykereskedelmi áron rengeteg élelmiszert vett, és Malév-gépekkel Jerevánba szállította. Az egyik ilyen charterjárat 1989. október 18-án indult, fedélzetén több tucat tonnányi konzervvel, rizzsel, csecsemőtápszerrel. Légrády segítségével erre a gépre sikerült felkerülni Pesty Lászlónak és nekem, vöröskeresztes aktivistaként. Cserébe elvállaltuk, hogy videofelvételeken dokumentáljuk a körülményeket, a magyar Vöröskereszt helyszíni munkáját, illetve, hogy személyesen is segédkezünk az élelmiszerek szétosztásában a földrengés sújtotta területeken álló menekülttáborokban.

A Jerevánba tartó Malév-gép olyan útvonalon repült, amelyen egyébként nem jár polgári gép. Napkeltekor szálltunk fel Ferihegyről. A gépen a személyzettel együtt tízen tartózkodtunk. A csomagteret és az utastér nagyobbik részét hatalmas kartondobozokban leszíjazva a

segélyszállítmány töltötte meg. Átrepültünk Erdély, a Keleti-Kárpátok, a Duna-delta, a Krím, a Fekete-tenger felett. Felhőtlen, napsütéses idő volt, ölemben egy térképpel követtem, merre járunk. Beértünk a Kaukázus fölé. Jól láthattuk, hogy mind magasabb hegyek fölött repülünk, egyre nagyobb területet borított hó és jég. Háromórányi repülés után feltűnt a monumentális Ararát, az örmény nép szent hegye. A hárombalatonnyi Szevan-tó felett fordultunk, majd különösebb zökkenő nélkül landoltunk a jereváni belföldi reptéren. Körben nagyszámú katonai szállítógép és helikopter állt.

Az örmény Vöröskereszt vezetője és aktivistái vártak bennünket. Órákon át tartó huzavona következett. A magyarok jelen akartak lenni a segélyszállítmány kirakodásánál és felpakolásánál az örmény Vöröskereszt autóira. Erre jó okuk volt. Várakozás közben elmesélték, hogy más országok segélyszállítmányainak egy része soha nem jutott el a Jerevántól 100-200 kilométerre eső földrengéses övezetbe, elkerült viszont a helyi hatalom külön raktáraiba, illetve a feketepiacra.

A reptéri órák alatt ízelítőt kaptunk a helyi tempóból. Minden csigalassúsággal haladt előre, az örmények komótosan mozogtak, ámde megnyugtatóan lapogatták a hátunkat, s derűsen mosolyogtak ránk. Egy Magyarországon élő örmény, Harri is velünk volt, szükség szerint ő tolmácsolt. Különféle kérdéseinkre például semmitmondó válaszokat. A repülőtéren szervezetlenség és káosz uralkodott. A még mindig nyáriasan perzselő nap és a korai indulás okozta bágyadtsággal viaskodtunk. Hosszas várakozás után végül is előkerültek a vöröskeresztes gépkocsik, serény kezek átrakodták a szállítmányt, s egy kisebb autókaravánnal elindultunk Jereván központjába.

Útközben keleties képeket láthattunk. Fekete-fehér kecskékből és birkákból álló nyájakat, amelyek helyenként a legtermészetesebb módon közlekedtek a főúton. A külvárosi házak tövében alkalmi mészárosok kínálták portékájukat, a megálló autóshoz ugrottak, s kívánságára helyben vágták el a birka nyakát. Az állattetem ezt követően a csomagtartóba került, vitték haza feldolgozni. Az út szélén gránátalmát, szőlőt, virágot árultak. Tovarobogtunk, be az örmény fővárosba. A cél a Vöröskereszt egyik helyi raktára volt. A szállítmány egyik része oda került, másik fele, azaz a rizs és a konzervek nagy része rajta maradt a szállító tehergépkocsikon. A járműveket a város egyik legnagyobb terén parkolták le. A sofőrök ott maradtak az autók mellett éjszakára is, őrizni a kincset érő szállítmányt...

Az örmény Vöröskereszt központjába tartottunk. Hasonlított a repülőtérre. Fejetlenség, ócska bútorok, kedves emberek fogadtak. Diszkrét „etetésünkbe" kezdtek, mondván, hogy *nincs benzin, és ezért nem lehet a menekülttáborokba kijuttatni a következő napokban az élelmiszert. Jobb lenne mindent a jereváni raktárakban hagyni... Ne fáradozzunk a soktonnányi teher személyes szétosztásával, majd ők később elintézik. Elvisznek inkább mindenfelé Jerevánban és a környékre. Nézzük meg a szép, régi örmény templomokat.* És így tovább... Éppen ez volt az, amit nem akartunk.

Rövid tanácskozás után szabályos ultimátumot adtunk: vagy magunk oszthatjuk széjjel a helyszínen a valóban rászorulóknak a segélyt, vagy visszaviszünk mindent Budapestre. (A Malév-gép csak este indult vissza.) Sőt, azt is beígértük, hogy ha nem segítenek, akkor több segélyszállítmány Magyarországról nem jön. Mindez persze jórészt blöff volt, s csak kisebb részben valódi fenyegetés. Tudták ezt az örmények is. De hát Európa és Ázsia határán egy ősi kereskedőnép fiai vettek körül bennünket. Méltányolták a kemény alkut. Ígéretet tettek: másnap reggelre kerül benzin, kísérőjármű a teherautók mellé, s útnak indulhatunk a segélyszállítmány egy részével Leninakán felé.

Átsétáltunk a közeli szállodához. A Hotel Armen tízemeletes, tipikus szovjet stílusú építmény, a helyi Inturiszt egyik büszkesége. Lézengtek a vendégek, a turistaforgalom szinte teljesen leállt. Hiába, a tartós, a szomszédos azerbajdzsánokkal háborúval fenyegető karabahi feszültség, az állandó földrengésveszély, a – még a szovjet viszonyok között is – mostoha viszonyok, a már hetek óta megerősített azerbajdzsán blokád okozta áruhiány mind riasztó, a turistákat távol tartó tényezőt jelentett. Pedig Jereván eredetileg igazán vonzó hely. A tizedik emeleten szállásoltak el minket; ablakunkból az örmény főváros körpanorámáját élvezhettük.

Fentről minden szép volt.

Lacival feltöltöttük a kamera akkumulátorait, s útnak indultunk kóstolót venni Jerevánból. Velünk tartott Felix, az egyik örmény vöröskeresztes aktivista is. A többi örményhez hasonlóan ő is beszélte, bár meglehetősen törve, az oroszt. Az orosszal Pesty és én sem álltunk

jobban. Sőt... Mindenesetre igyekeztünk valahogy szót érteni Felixszel, elvégre mi nemcsak rizst osztani jöttünk. Meglehetős nyíltsággal rákérdeztünk: össze tud-e hozni bennünket a Karabah Bizottsággal? Ez volt akkoriban az az örmény féllegális mozgalom, amely a jogtalanul elcsatolt hegyvidéki örmény tartomány visszaadásáért küzdött, s egyben az örmény nemzeti gyűjtőmozgalmat is szervezte. Felixnek szerencsére volt valamilyen homályos kapcsolata a bizottsággal. Ígéretet tett, hogy aznap este összehoz bennünket valakivel.

Addig is a jereváni Opera mögötti nagy térre igyekeztünk. Útközben megtudtuk Felixtől, hogy ez a tér az elmúlt hónapok során amolyan „Forum Jerevanummá" vált. S valóban! Most is több száz sasorrú, marcona külsejű örmény férfi vitatkozott a perzselő délutáni napsütésben. Szinte valamennyien fekete öltönyt viseltek. Röplapokat osztogattak, gúnyversikéket skandáltak. Egy-egy hangosabb társukat tucatszám állták körbe, s heves szócsatákat vívtak. A tér távolabbi részéről néhány rendőr árgus szemekkel figyelt. Felixnek számtalan ismerőse lehetett. Mindenünnen tisztelettel köszöntötték. Jól ki lehetett venni az amúgy pergő örmény beszédből a Felix dzsan megszólítást. Később jöttünk rá, hogy ha valakit errefelé dzsannak szólítanak, az olyasvalami, mintha nagyméltóságú urat említenének mifelénk. Amint tapasztaltuk, kísérőnk nagy tekintélyű, komoly ember volt. Lacival elégedetten néztünk össze: újra szerencsénk lesz!

Természetesen érdekelt bennünket Jereván, a templomok, a földrengés sújtotta emberek szenvedése s az élelmiszer szét- és kiosztása is. Fő célunk azonban egészen más volt: kapcsolatot akartunk találni az örmény nemzeti mozgalom vezetőivel. Hírt szerettünk volna vinni a központi elnyomás ellen folytatott küzdelmükről, hogy ezzel támogassuk kibontakozó szabadságharcukat. Reméltük, hogy ha megfelelő kapcsolatot találunk, akkor segítséget kapunk, és bejutunk a karabahi területre, ahol fegyverben állnak az örmények és az azerbajdzsánok is.

Karabahba bejutni, s onnan filmanyagot hozni! Ha sikerül, akkor áttörhetjük azt a hírblokádot, amelyet a szovjet hatalom immár hosszú hónapok óta e szerencsétlen sorsú terület köré vont. Hírt szerezni Hegyi Karabahról! – ez számunkra érzelmi kérdés is volt. Erősen motivált minket a karabahi enklávé és az erdélyi magyarság sorsa közötti –

egyelőre csak felsejlő – hasonlóság. Ráadásul Laci távoli, erdélyi ősei között örmény is akadt.

Az Opera téren embereinkre akadtunk. Felix alig győzte fordítani, mi pedig megérteni azt a sok mindent, amit elmondtak. Az embereknek szabályosan közlési kényszerük volt. Nem csoda, hiszen, mint elmondták, a moszkvai szervek immár hónapok óta nemcsak Karabahba nem engednek be újságírót, de külföldi tudósítót még Jerevánba sem. Az áruk bejutását az azerbajdzsánok akadályozzák meg az utak, a csővezetékek elzárásával. A hírekét és a külföldi segítségét pedig az oroszok. Így mondták... Szó került Gorbacsovról is. Utálatos elnyomónak tartották.

Laci kamerája sűrűn működött. Láttam, hogy a tér körül posztoló közegek közül néhány felénk indul. Behúzódtunk a vitatkozó csoportok sűrűjébe, majd a közeli park takarásában gyors léptekkel elhagytuk a helyszínt. Visszasiettünk a szállodába. Nyomunkban Felix. Útközben futó pillantásokat vetettünk az üzletek kirakataira, az élelmiszerboltokra. Kenyérfélét láttunk bőven, minden más azonban hiánycikk volt, áru helyett csak hosszú sorban álló örményeket láttunk.

Közeledett az estebéd ideje. A helyi Vöröskereszt meghívott minket a szálloda éttermébe. Megtudhattuk, micsoda jótétemény, hogy van szállodai szobánk, s hogy egy helyi szervezet „patronál" bennünket. Mi ugyanis kaptunk rendes ételt, italt, udvarias, bár igen lassú kiszolgálást. Azok után, amit az utcákon tapasztaltunk, valamint azt látva, ahogyan az étteremben a helyi lakosokkal bántak, örülnünk kellett volna, de nem tudtunk. Együtt ült díszes asztaltársaságunk, s ott lakomáztunk. Mi, akik az éhezőknek hoztuk a segélyszállítmányt. Felemás helyzet, a meghívást azonban udvariatlanság lett volna visszautasítani. Az ilyesmire az örmények igen érzékenyek. Ettünk s ittunk hát. Egzotikus ízeket kóstoltunk, életemben először gránátalmába haraptam.

A helyi vöröskeresztes vezetők eközben érzékeltették Pesty Lacival és velem, hogy jobb, ha nem vesszük elő sűrűn a kamerát, sőt, még jobb, ha elő sem vesszük. (Az örmény Vöröskereszttől kaptunk vízumot Jerevánba mint önkéntes segítő aktivisták.) Ha megneszelik a hatóságok, hogy híreket gyűjtünk, egykettőre... – és sejttették a következményeket. Lacival minderre csak nagyokat bólogattunk. Délután

már láttuk, hogy errefelé miképpen megy az alku, s annak, amit mondanak, a felét sem kell komolyan venni.

Vacsora után a szállodai szobába mentünk friss akkumulátorért. Leszállt az est, a hotelben előbb a vizet zárták el, majd később egy időre a villanyt is kikapcsolták. A portán, vaksötétben, Felix várt minket. A víz- és áramhiány immár szokásos dolog – „nyugtatott" meg bennünket. A szállodában csak napi két-három órára szünetelnek a szolgáltatások, a fővárosban viszont az arány éppen fordított; csupán napi néhány óráig folyik a víz, ég a villany. Ez is az azerbajdzsáni árublokád következménye, mint az élelmiszer- és benzinhiány. Már az utcán jártunk, Felix – hiába, valóban komoly ember volt – a Karabah Bizottsághoz kísért bennünket.

Meghökkentő környezetbe kerültünk. A Karabah Bizottság a korábbi Kultúra és Tudomány Házában székelt, egy széles sugárúton. Átellenben állt a Szovjet Kommunista Párt örmény szervezetének hatalmas parkkal övezett, az '50-es évek stílusában épült székháza. Kerítése előtt katonaruhás örmény fiatalok alkalmi sátrakban éhségsztrájkot folytattak. A lakosok forró teát hordtak, több száz ember alkalmi tüntetésre verődött össze. A fiatalok azellen protestáltak, hogy az örményeket besorozzák a szovjet hadseregbe, s Örményország határain kívülre vigyék. A sztrájkolók nagy része katonaszökevény volt. Nagyszámú rendőr őrizte – nem a sztrájkolókat, s nem is a Karabah Bizottság székházát, hanem – a kommunista párt központját! Különösebb félsz nélkül forgatni kezdtük a jelenetet, hiszen szemmel láthatóan kettős hatalom volt. Később nyilvánvalóvá vált, hogy míg a központi mintájú helyi hatalmi szervek félig bénult állapotban vannak, addig a Karabah Bizottság bármelyik tagjának csupán egy telefonjába kerül, s minden mozgásba lendül...

A bizottságnál keleties hangzavar, nyüzsgés fogadott minket. A Karabah Bizottság vezetői és aktivistái fel-alá rohangáltak, egyik szobából ki, a másikba be, megállás nélkül telefonálgattak. Egész Örményországból érkeztek emberek, mindenféle megoldásra váró gonddal. A bizottság tagjai látszólagos anarchiában tárgyaltak velük. Időnként marcona, széles vállú fiatalemberek tűntek fel az előcsarnokban, egy szót sem szóltak, csak befordultak valamelyik szobába...

Türelemmel várakoztunk, Felix kereste az emberét. Végül megtalálta, s egy szobába kísértek bennünket. Hadzsik Sztamboljanc – mutatkozott be egy hatalmas, őszes szakállú, ráncokkal barázdált arcú, ravasz szemű ember. Őt Felix szólította Hadzsik dzsannak. A Karabah Bizottság vezetője előtt álltunk. Hol ő kérdezett bennünket, hol mi őt. Szerte Örményországban nagy a nyomor, mondta, az azerbajdzsán blokád következtében az ország a kiéhezés határán áll. Különösen a földrengéses övezetben súlyosak a gondok. Hegyvidéki Karabahhal mèg-megszakadt az anyaország kapcsolata, az azerbajdzsánok az odavezető utakat eltorlaszolták, lőnek, s csak Sztyepanakerttel, a karabahi terület központjával van összeköttetés. Hetente két repülőgép fordul meg, katonai ellenőrzés mellett. Jerevánban az egy évvel korábbi tömegmegmozdulások ismétlődésétől tartva összevonják a Vörös Hadsereg légi deszantos elitalakulatait. Sztyepanakertben a szovjet katonaság egységei és tankok cirkálnak az utcákon – összegezte Sztamboljanc a tényeket.

Mi következtünk, beszéltünk a magyarországi viszonyokról, a békés rendszerváltás lehetőségéről, a nagyobb politikai szervezetekről. Utoljára hagytuk a Fekete Dobozt s tervünket, hogy Hegyvidéki Karabahba szeretnénk eljutni. Sztamboljanc jegyzetelt, majd közölte, hogy egy karabahi utat megszervezni több napba is beletelik. Meddig maradhatunk Jerevánban? – érdeklődött. Még négy napig, legkésőbb október 22-én hazaindulunk – válaszoltuk. Október 23-án mindenképpen otthon a helyünk, hiszen akkor kiáltják ki a Magyar Köztársaságot.

Sztamboljanc úr átvezetett bennünket egy másik szobába. Amparcum úr – mutatta be a Karabah Bizottság tagját. Ő majd segít – ígérte, s elbúcsúzott. Amparcum az örmény tudományos akadémia tagja, matematikus, a belső és a külső Karabah Bizottság összekötője volt. (A belső bizottság Hegyi Karabah közigazgatását irányította a helyszínen, míg a külső, a jereváni bizottság gyakorlatilag egész Örményország ügyeivel foglalkozott.) Négy nap múlva haza kell indulnunk, a következő két napon pedig a földrengéses övezetben készülünk segélyt osztani – tájékoztattuk. Talán október 21-én elmehetnénk Karabahba. Amparcum mosolygott. Segítséget ígért, de hangsúlyozta, hogy szerinte ennyi idő alatt, ilyen feszült helyzetben reménytelen a dolog. Ezzel váltunk el.

Magyar Narancs

Politikai-kulturális lap 1989. november 8. 15,50 Ft

PRÓBASZÁM 3 – 12 oldalon

Kóstoló

Rasizmus a Szovjetunióban

„Bevallom, én még életemben nem láttam manifest fasiszta..." Interjú Dmitrij Vasziljevvel, a Pamjat mozgalom vezetőével. „Az Úrnőszőlőn nagy lakásban gyülik a szovjetunióbeli hallgatók egy csoportja, amerre csak megyek, mindenütt hallgatók jelentek meg, fogadtak a tanulmányi illetőm."

2. oldal

Köztársasági Elnökök kora

Helyzet jelentő

Lyukasztó. Ötek a Máriában, bárd, szivar – mert az dőlmalatait. A Lázóbbn fatzik „Szerszt Tzarszt" szlavon kriszthenvrest. Egy rendőr és egy bakhatsz horom pobdijak kiosztolni. „Hagyjonak bélk, ha elkezdem a kezem a szegyekat és magokat megyen évig, most már azt tszek, ami tetszik!" Gambatlal Jejbe kdlinjjék. Tádn dönnöjgi ez ő mesére Fotó: Gyenes Tamás Kommunizmusét. 1989. október 16. A Narancskávéház

Kőoország

Örményföld. Sivár, bibliai táj. Hegyek. Hófoltok és körök. Éles, tiszta nap a hágókon. Nehéz fű. Nagyszemű szép emberek. Szomorú Kőország. A völgyekben szép oázisszerű. Fűzfákban, amerre épet. Csikorgó kavicsok. Ösvények. Furcsa a keleti és európai. Poros, szürke, szovjet barakk típusú és közben mosolyog, derűs, zsibong. Fura világ. Utolsó csendnapok a gerdavilág felszámolása előtt, vagy egy nagyszívű nép lázpallása készülődik? Nem tudjuk. Itt valóban semmit sem tudni.

34. *A Magyar Narancs 3. számának címoldala, az induló anyag: Kőország, azaz tudósítás Örményországból, a fotó leninakáni mementó*

Éjfélre értünk a szállodába. Folyt a víz, égett a villany. Úgy, ahogy voltunk, bedőltünk az ágyba. Magyar idő szerint hajnali háromra járt az idő. Ennyi minden egy napra kicsit sok volt.

Másnap Leninakánban, harmadnap Szpitakban készültünk szétosztani a segélyt. A földrengéses terület felé haladva mind magasabbra kapaszkodtak az autók. A Lada Nivánk műszerfalába szerelt magasságmérő a Leninakánba vezető út legmagasabb pontján 2400, egy nappal később, Szpitak felé, egy hágón 2800 métert mutatott. Ilyen magasságban már fűszál sem termett, körben a háromezer méter feletti hegyek ormát vastag hósapka fedte. Az egész vidék – Jerevántól eltávolodva – egyre zordabbá, egyre barátságtalanabbá vált. Az utak mentén az epicentrumhoz közeledve mind több eleinte félig, később teljesen romba dőlt házat láttunk. Feltűntek az első sátrak.

Leninakán Örményország második legnagyobb városa. Volt. A földrengés előtt. Ottjártunkkor, 10 hónappal a katasztrófa után, még mindenütt romhalmazok fogadták az utazót. Az egykor virágzó város helyén bádogviskók, barakktáborok, sátrak álltak, és mindenütt a leírhatatlan nyomor jelei látszottak. Az egész vidéken csupán a katonai táborok környékén volt rend. A török határ három kilométerre húzódott; sok száz ágyú állt arrafelé fordított csővel.

Ebben a városban legalább tízezer ember halt meg az épületek romjai alatt. Az utcákon mindenütt céltalanul kóválygó, üres tekintetű emberek, kezüket a segélyszállító autók felé nyújtó, nemegyszer nyomorék gyermekek álltak. A helyi Vöröskereszt vezetője itt is megpróbált rávenni minket, hogy rakjuk be a segélyt a raktárakba. Nem raktuk. Majdnem vesztünkre.

Három helyen osztottunk különféle konzerveket. Rizst mértünk a zsákokból, tejporos zacskókat adtunk a sorbanállóknak. Az addig alvajáróként mozgó emberek az autók köré gyűltek, és eleinte szelídebben, majd mind erőteljesebben követeltek ennivalót. Sományok voltak, többségük rongyos ruhákban. A jó karban lévő, az egészségtől majd kicsattanó, vöröskeresztes vezető alig tudta féken tartani őket. Estére három teherautóról tizenkét tonna élelmet osztottunk szét. Visszafelé Jerevánba azon keseregtünk, hogy mindez csak csepp a tengerben. Ide nem egy repülő, nem három teherautó kellene, hanem százszor több. A rászorulók akkor lakhatnának jól. Legalább egyszer. A szovjet

hatalom a katasztrófa óta eltelt hónapok alatt szinte semmit sem tett a szerencsétlen túlélők megsegítéséért. Tökéletesen érthető volt hát, amikor az egyik sátorban a félkarú családfő azt mondta: Gorbacsov rosszabb, mint Hitler. Hiszen akkor már hetek óta fennállt az Örményországot fojtogató azerbajdzsán blokád, amit a központi hatalom ölbe tett kézzel nézett...

Október 20-án Szpitakba indultunk, újabb három teherautóval. Ha a jereváni helyzet érzékeltetésére a szegénység, a leninakánira a nyomor, akkor az ittenire a végső elesettség a megfelelő szó. Szpitak húszezres nagyközség volt a rengés előtt. Helyén, a közelgő tél küszöbén, csupán romtenger, földbe vájt viskók és összetákolt sátrak maradtak. A túlélők kétezerötszáz méteres magasságban tengődtek, a külvilággal egyetlen keskeny út kötötte össze őket. Az ittenieket nem hozták lázba a konzervek. Közömbösen álltak sorba, batyukba tették a dobozokat, és lassú mozgással visszahúzódtak a romok közé. Hátborzongató volt.

A romba dőlt községtől két kilométerre konténerházakból álló, drótkerítéssel körülvett falanszter látszott. Oda is betértünk. A pusztaságban olasz, norvég, nyugatnémet segítséggel felállított mintatáborokat találtunk. A praktikus, műanyagdoboz-szerű házakban minden kicsiny volt, minden működött, csak éppen mosoly nem látszott a bennlakók arcán. Pedig állítólag ők voltak a szerencsések. Az idekerülők egy része időről időre visszatért a romok közé élni.

A kétnapos segélyosztástól, az állandó jelentős szintkülönbség-változástól és az időeltolódás miatt enyhén szólva kifacsart állapotba kerültünk. Negyednap délelőtt alig-alig vettük rá magunkat, hogy újra elmenjünk a Karabah Bizottsághoz. Sok értelme nem is volt, jobb lett volna, ha nem megyünk! Amparcum úr semmit sem intézett. Még csak nem is mentegetődzött. Ennyi idő alatt itt nem megy az ilyesmi – adta értésünkre.

Szó szót követett, s mi majdnem letettünk a karabahi útról. Végül mégis reménysugár tűnt fel! Megtudtuk Amparcumtól, hogy tíz nap múlva, november 3–4-én kongresszust tart az örmény nemzeti mozgalom Jerevánban. Jöjjünk vissza az eseményre, oda nagy számban érkeznek majd a Hegyvidéki Karabahból is vezetők, velük biztosan zöldágra vergődünk. Ez logikusnak tűnt. Megkértük, hogy készüljenek fel

érkezésünkre, a lezárt területre való be- és kijuttatásunkra, s akkor visszatérünk. Amparcum mindenre ígéretet tett.

A szállodában egy örmény fiatalember várt ránk. Vahram vagyok – mutatkozott be tört magyarsággal. Felix küldte. Vahram költő, s néhány hónappal korábban tért vissza egy nyolc hónapos magyarországi ösztöndíjútról. Azt állította, hogy csak beszélgetni jött, gyakorolni a magyar nyelvet. Ehhez képest eléggé alaposan szemügyre vett bennünket, s a legkülönfélébb kérdéseket szegezte nekünk. Mit sem sejtve válaszolgattunk Pesty Lacival. Később, estefelé még benéz hozzánk, magyar barátainak néhány dedikált verseskötetet küldene velünk, elvisszük-e? – kérdezte a költő. Mit lehetett erre mondani?

Vahram késő este állított be, kíséretében egy igencsak hallgatag, 22-23 év körüli férfival. Szállodai szobánkba invitáltuk mindkettőjüket. Kezdtünk kíváncsiak lenni, mi sül ki ebből az egészből? Vahram beszélt. Igen óvatosan, célozgatva kerülgette a lényeget. Szinte csak anekdotaszerűen mesélt arról, mit hallott Karabahról, az ottani viszonyokról. Ott – állítólag – partizánbázisok vannak, sok fiatal harcossal. Lehet, hogy korszerű fegyvereik is vannak. Talán az orosz hadseregtől, talán külföldről. De az is lehet, hogy éheznek. Lehet, hogy sok élelmiszerért cserébe segítőkészekké válnak a hegyi partizánok. Lehet, hogy egy helikopternyi, azaz négy-öt tonnányi rizsért még vendégeket is szívesen látnának. A sejtelmes monológ közben Lacival hol egymásra, hol Vahramra, hol pedig a vele érkezett férfira néztünk. Ez utóbbi ugyanis csak ült faarccal az egyik sarokban, s a zsebéből elővett tölténnyel játszadozott az asztalon.

Kicsoda a barátod, Vahram? – szakítottuk félbe a szóáradatot. Karabahi fedán, azaz partizán. Afganisztánt megjárt veterán – közölte. A helyzet egyértelmű volt. Felix küldött egy költőt, aki talán nemcsak költő. A költő hozott egy férfit, aki állítólag partizán Karabahban, s úgy viselkedik, mint egy örmény Rambó. Ha van egy helikopterre való rizsünk, akkor bevisznek a „területre". Nem volt egy helikopterre való rizsünk.

Elmondtuk Vahramnak, hogy nagyra becsüljük a segítőkészséget, s hogy tíz nap múlva az örmény nemzeti mozgalom kongresszusára visszatérünk Jerevánba. (Időközben a magyar vöröskeresztesektől megtudtuk, hogy éppen az idő tájt újabb Malév-chartergép indul, s ha

a Fekete Doboz kifizeti az önköltséges repülőjegyet, akkor számunkra is kerül hely azon a gépen.) Megpróbáljuk rávenni a Vöröskeresztet, hogy az újabb segélyszállítmányból juttasson a fedánoknak is. Elvégre ők is rászorulók, ha nem is földrengéskárosultak. Ebben maradtunk. Ha lesz öt tonna rizs vagy két-három tonna konzerv, akkor az azt szállító helikopteren bevisznek minket Karabahba – ígérték.

Október 22-én hazaindultunk. A jereváni repülőtérre Felix kísért ki minket. Bízzunk Vahramékban – búcsúzott. A Jereván–Moszkva menetrendszerű Aeroflot-gépen egész idő alatt azon morfondíroztunk, hogy tényleg megbízhatunk-e Vahramban és Amparcumban. Hogy valóban visszajöjjünk-e még egyszer Örményországba, azért hogy megjárjuk Hegyvidéki Karabahot? Moszkvában a vnukovói repülőtérről áttaxiztunk Seremetyjevo kettőre, azaz a belföldiről a nemzetközi reptérre. Az út egyórányi, hetven kilométeres. Nagy ország, nagy méretek, nagy zűrzavar. Mármint Seremetyjevón. A budapesti Malév-gépre alig tudtunk feljutni, holott érvényes jegyünk volt. Oroszul és más nyelveken összekulcsolt kézzel rengetegen rimánkodtak a malévos képviselőnek, hogy bármi áron, de engedje fel őket a gépre. Menekülő szovjet zsidók voltak. A Malév-gépen még a pótüléseken is emberek szorongtak. Az alig két tucat valódi utasra ötször annyi menekülő jutott.

Budapestre érve elhatároztuk, ha törik, ha szakad, de bejutunk Karabahba. Ha senki másnak nem sikerül, nekünk akkor is sikerülni fog! Presztízskérdést csináltunk a dologból. Így azután tíz nap múlva, november másodikán újra kitaxiztunk a hajnali Ferihegyre, és felültünk a Malév jereváni charterjáratára. Velünk tartott Wachsler Tamás is, a Fidesz választmányának tagja. Azért jött, hogy politikai kapcsolatra lépjen a Karabah Bizottsággal, az Örmény Nemzeti Mozgalommal, és köszöntse a fiatal demokraták nevében a szabadságáért küzdő Örmény Nemzeti Mozgalom első kongresszusát. (Csak emlékeztetőül: Tamás is ott volt Prágában, a Vencel téren, s mint éhségsztrájkoló a budapesti csehszlovák követség előtti demonstráción is.) Örültünk, hogy velünk tart. Színleg egyébként vöröskeresztes aktivista volt, akárcsak Pesty és én. A repülőgépen ugyanis 120 örmény árva utazott vissza Magyarországról, többhetes üdülés után. Hivatalosan az ő kíséretükben érkeztünk, másként nem jutottunk volna jereváni vízumhoz.

A második örményországi utazás négy napig tartott. S úgy végződött, ahogy az első. De kezdjük az elején:

A Magyar Vöröskereszt vezetői közül néhány a Malév-gépen ült. Már a repülőút alatt figyelmeztettek bennünket: eddig segítettek, de vegyük tudomásul, hogy a Vöröskereszt politikamentes szervezet. Nem tudják, hogy mit tervezünk Jerevánban vagy másutt, nem tudnak a kongresszusról, a Fekete Dobozról, a tervekről, s nem is akarnak tudni. Tudomásul vettük. Addig valóban sokat segítettek, s a Vöröskereszt valóban politikamentes szervezet.

A jereváni repülőtéren pokoli tumultus, változatlanul nyárias meleg és többek között Felix és Vahram fogadott. Vahram tüstént félrevont, még mielőtt kezelték volna az útlevelünket. Hol a rizs? – szegezte nekünk a kérdést. A gyerekeket kellett hazahozni, s nem sikerült „elintézni" a rizst – válaszoltuk. Ez baj, nagy baj, a fiúk számítottak rá – felelte. Elment. Tudtuk, hogy a Karabahba vezető egyik út lezárult.

Újra a Hotel Armenben foglalt a helyi Vöröskereszt szállást, oda tartottunk, Felixszel egy autóban. A Vahram-ügyről ő is, mi is mélyen hallgattunk. Elmondta viszont, hogy korábbi utunk miatt „illetékes" helyről érdeklődtek a jereváni Vöröskeresztnél, s hogy ezúttal óvatosan mozogjunk. Segít, amiben tud, de annak már nem lesz köze a Vöröskereszthez. Inkább a Karabah Bizottsághoz – gondoltuk Lacival. Örültünk, hogy mellettünk van.

A szállodában a helyi Vöröskereszt és a magyar vendégek a díszteremben ünnepélyes, hosszas köszöntőkkel fűszerezett ebéden – vagy az idő teltével inkább estebéden – vettek részt. Lezárult az együttműködés egy szakasza. Sok száz árva örmény gyermek nyaralt az év során Magyarországon, Leninakánban már állt a magyar pénzből épült iskola, többrepülőnyi élelmiszer-szállítmány érkezett a földrengéses övezetekbe. Valóban volt mit megünnepelni, de a sok gond és ínség közepette e gazdag lakoma némileg eltúlzottnak tűnt. De ha egyszer itt ez a szokás!

Estefelé a helyi vöröskeresztesek Lacit és engem egy sarokba vontak. Lényegében megismételték azt, amit a repülőn már magyar társaiktól is hallhattunk. Kellemetlen, egyoldalú beszélgetés volt. A saját szemszögükből teljesen igazuk volt, úgyhogy hallgattunk. Nem lett volna illendő, ha arról kezdünk vendéglátóinknak értekezni, hogy az

emberjogi küzdelmet mi másként vívjuk. Speciális fegyverrel, a nyilvánosság fegyverével, azaz kamerával.

Másnap reggel, Laci kezében az ominózus kamerával, útnak indultunk Wachslerrel hármasban az örmény nemzeti mozgalom alapító kongresszusára. Színhelyként egy korszerű, moszkvai stílusban épült színház szolgált. Az épület előtt tekintélyes rendőri készültség. A bejáratokat kellett megvédeni, mert szerte Örményországból sok ezren odagyűltek, hátha ők is jelen lehetnek a történelmi tanácskozáson. Belépni azonban csak küldöttigazolvánnyal lehetett. No meg némi baráti segítséggel. Mint amilyennel Amparcumot szolgált, akit még érkezésünk estéjén felkerestünk a Karabah Bizottság székházában. Most a bejárat előtt várt, s barátságos öleléssel köszöntött bennünket. Az előcsarnokban elváltunk, és Vahramba ütköztünk. Ő is küldött volt, akárcsak az a többi húsz-huszonöt örmény, akikkel még első utunk során ismerkedtünk meg. A hangulat izgalomteljes, a hangzavar bábeli volt.

Megkezdődött a tanácskozás, szomorú, hosszú kürtszóval. A mintegy kétezer résztvevő némán állt közben, ökölbe szorított, kinyújtott karját a magasba tartva. Vahram mellett álltunk az oldalsó lépcsősoron A genocídiumra emlékezünk! – súgta. (1915-ben a törökök másfélkétmillió örményt gyilkoltak le, s annektálták az Araráttól délre eső ősi örmény földet. Ezt a vérfürdőt nevezik genocídiumnak.) A színpadon puritán elnöki asztal mögött ismerőseink, javarészt a Karabah Bizottság tagjai ültek. Levon elnökölt. Egy évvel később ő lett az Örmény Köztársaság elnöke hivatalosan is.

Egy kongresszustól badarság lenne bármi izgalmat is várni. Ez itt sem volt másképp, még ha alakuló kongresszusról is volt szó. Programbeszédek hangzottak el, s időnként heves vita a demokratikus szabályokról, a kialakítandó cselekvési programról. Wachsler Tamás a második napon, délelőtt kapott szót. A Fidesz és az egész magyar demokratikus ellenzék nevében üdvözölte az egybegyűlteket. Utalt arra, hogy Magyarország néhány nappal korábban eltörölte a népköztársasági államformát, s hogy immár újra Magyar Köztársaság. Azt kívánta, hogy az örmények is saját köztársaságukban éljenek. Basa Bane Hajasztan! – azaz, Isten áldd meg Örményországot! – fejezte be szavait. Lelkes, hosszú taps, felállva ünneplő emberek köszöntötték. Egyetlen más külföldi résztvevője sem volt az örmények kongresszusának.

Az országot a szovjet hatóságok szinte hermetikusan elzárták a külvilágtól.

E kongresszus több tanulsággal is szolgált. Megjelent és beszédet mondott például a helyi kommunista párt vezetője. Enyhe ellenszenv fogadta. Érzékelhető volt, hogy itt új hatalom születik, s hogy ő már csak a korábbi hatalom békés átadásánál lehet epizódszereplő. Hiába, a dolgok itt is európai módon alakultak. Elvégre ázsiai ízek ide vagy oda, az örmények Európában élnek. Mondhatni, ők a végvár, a vallási, kulturális vízválasztó. A kongresszus egész menete, a részérdekek alapos, higgadt kifejtése erről tanúskodott.

A tanácskozás szüneteiben a folyosókon szerteágazó tárgyalások folytak, elsősorban a karabahi küldöttek és az anyaország politikusai között. Ritka alkalom volt, hogy így együtt lehettek. A folyosókon videofilmeket vetítettek, a korábbi hónapok örményellenes pogromjainak elborzasztó képi bizonyítékait. Szumgajt, Baku s több kisebb település képe tűnt fel a képernyőkön, az azerbajdzsánok által bestiális módon megcsonkított öregek, nők, gyermekek látványát sokan elviselni sem bírták. Az erősebb idegzetűek végignézték az addig titokban rejtegetett dokumentumokat, s könnyeztek.

Újabb ismerősöket szereztünk, közöttük a karabahi fedánok több parancsnokával is „összejöttünk". Szeretettel öleltek át minket, meglepően sokat tudtak a távoli Magyarországról, a nálunk folyó dolgokról. Áldottuk Vahramot, aki buzgón tolmácsolt. Újra összetalálkoztunk Amparcummal, kacsintott, megvan a sztyepanakerti repülőjegyetek, srácok! Hadzsik Sztamboljanc Levon Ter Petroszjan úrnak mutatott be minket, aki elsősorban Tamással tárgyalt. Szemmel láthatóan sínen voltunk. A második nap délutánján ezért lazítottunk, s elhatároztuk, hogy élünk Felix ajánlatával, elmegyünk Esmiadzsinba.

Esmiadzsin az örmény katolikus egyház legrégebbi, legnagyobb központja, Jerevántól délre, 20-25 kilométernyi járásra. Úgy hittük, ott találjuk Vazgent is, minden örmények katolikoszát, azaz az örmény főpapot. Sajnos előző nap külföldre utazott – hogyan s miként a körbezárt országból, máig titok –, de egy magas rangú egyházfi azért körbevezetett bennünket a katolikosz palotájában. Elmesélte, hogy Vazgen egy kicsit beszél magyarul, mert ifjúkorában az akkor népes, nagy múltú szamosújvári örmény kolónián töltött huzamos időt, és tanul-

mányait is részben ott végezte. Talán ezért, talán Felix miatt, a pap rendkívül kedves volt. Ritka megtiszteltetésként kinyitotta Vazgen s az egész örmény katolikus egyház kincseskamráját is.

Elhűlve bámultuk a drágakövekkel gazdagon díszített hatalmas aranytáblákat, az óriási aranykelyheket. A felbecsülhetetlen értékektől káprázott a szemünk. A világ minden részén szétszóródott örménység sok száz éve gyarapodó adományait láttuk egy halomba gyűjtve. A kincsek értékének töredék részéből pazar módon helyre lehetett volna hozni a földrengéskárokat. Miért nem fordítják e mérhetetlen vagyonnak legalább egy kis részét az örmény nép javára? – érdeklődtünk. Sajátos, az örmény gondolkodást jól megvilágító választ kaptunk: amit látunk – mondta a pap –, az az örmény nép kincse. A garancia az életre, az egyszeri újrakezdésre. Idő előtt nem szabad hozzányúlni.

A katolikosz palotájával szemközt áll egész Örményország legnagyobb, legszebb, legősibb katedrálisa. Kívülről némileg egy román kori, belülről pedig egy pravoszláv templomra emlékeztet. A szertartásokban, a hangulatban, az emberek mozgásában volt valami ősi, bizánci íz. Az örmény papok archaikus dallamokat énekeltek. Nagy, téglalap alakú tálakban szürke homok volt, a zarándokok ugyanis – szerte a földkerekségről – kicsiny gyertyákat szúrnak a megszentelt homokba, s meggyújtva imádkoznak szeretteikért. Élőkért és holtakért. Ez a templom volt az egyedüli hely, ahol nem forgattunk. Úgy éreztük, szentségtörés lenne.

Este, miután visszatértünk a fővárosba, egyenesen a Karabah Bizottság székházába tartottunk, indulásra kész lélekkel. Amparcum szavai nagy hatással voltak ránk: fiúk, megvan a sztyepanakerti repülőjegy! Hideg zuhany várt bennünket. Amparcum ugyan ott volt, megmutatta hármunk jegyét, de szomorú hírt közölt. A karabahi szovjet rendfenntartó erők orosz tábornoka aznap reggel tovább korlátozta az amúgy is csekély mozgáslehetőségeket. Reggel óta mindenkinek vízummal kellett rendelkeznie, aki Jerevánból Sztyepanakertbe, illetve vissza akart repülni. Mint kiderült, e vízum beszerzése szinte reménytelen. Nemhogy nekünk, a gyakorlatilag illegálisan Örményországba jutott újságíróknak és Wachsler esetében egy ellenzéki politikusnak, de – a hírek szerint – még a külső Karabah Bizottság vezetőinek is. A Sztyepanakertbe vezető út a semmibe veszett. Amparcum el volt

keseredve. Mi is. Mindenesetre megbeszéltük, hogy újabb tíz nap múlva még egyszer visszatérünk Jerevánba. Amparcum – kitartásunkat látva – elgondolkodott. Gyertek, nem tudom, hogyan, de valahogy bejuttok! – ígérte. Ezúttal, a kétszeri kudarc ellenére, hinni kezdtünk neki.

Második örmény utunk így a negyedik napon véget ért. Újra bejártuk a Jereván–Moszkva, Moszkva–Budapest légi utat. Ha nem is jutottunk be a „területre", de egyedülálló filmanyaggal, fontos, új kapcsolatokkal s jelentősen kibővült helyismerettel a tarsolyunkban tértünk haza. Haladéktalanul hozzáfogtunk, hogy megszervezzük a harmadik örmény utat.

Jóformán csak gátakba ütköztünk. A Vöröskereszt immár nem segített. Nem volt szovjet vízumunk. Nagy üggyel-bajjal egy külkereskedelmi vállalattól szovjet vízum-formanyomtatványt szereztünk, s kitöltöttük. Az első kezünk ügyébe kerülő magyar nyelvű pecsétet rátöttük a filmgyárban. Egy szovjet határőr úgysem tud magyarul, s lényeg a hivatalosság látszata – reménykedtünk. De gond volt az eddig oly biztonságosan rendelkezésre álló repülőjegyekkel is. Addig odafelé chartergéppel repültünk, illetve a visszaútra a Vöröskereszt szerzett jegyeket, kiváló kapcsolatai révén. Most – hosszas szaladgálás és izgalmak után is – csupán annyit tudtunk elérni, hogy november 14-ére két darab Budapest–Moszkva repülőjegyet kaptunk. A Moszkva–Jereván járatra, illetve visszafelé, a Jereván–Moszkva és a Moszkva–Budapest járatra pusztán „open" bilétát sikerült beszerezni. Márpedig ez, ha nem marad az indulás előtt szabad hely, nem jogosít fel utazásra. Kiismerve addigra a szovjet reptéri viszonyokat, tudtuk, az „open" jegy semmit sem ér. Mégis útnak indultunk. Egyedül, ezúttal immár teljesen nyilvánvalóan a tilosba. Hamisított vízummal, pusztán jó szerencsénkben bízva. Valami azt súgta, most sikerülni fog, bejutunk Karabahba!

Az út Moszkváig egyszerű volt. Pesten felültünk a gépre Lacival, Seremetyjevo kettőn kiszálltunk, a határőr egykedvűen lepecsételte hamisított vízumunkat, és áttaxiztunk Vnukovóra. Az első sokk itt ért bennünket. A Moszkva–Jereván járatra nem lehetett feljutni. Sőt az indulócsarnokba bejutni sem lehetett. A belföldi utasok mindenféle batyukkal, cókmókokkal próbáltak a keskeny ajtókon átfurakodni,

aminek pokoli tumultus lett a vége. Mondhatni – szokás szerint – szerencsénk volt, összetalálkoztam egy régi ismerőssel, akivel korábban Budapesten, az egyik külkereskedelmi vállalatnál voltunk kollégák. Már két éve vállalati kiküldött Moszkvában – újságolta –, és segített repülőtéri kapcsolatai révén. Valamilyen „repi" váróba vitt minket, s addig „masszírozta" a jegyeket láttamozó aeroflotos gyévocskákat, amíg azok kiadtak kettőnknek egy-egy leokézott, Moszkva–Jereván repülőjegyet.

Jerevánban ezúttal már őszies idő fogadott minket, zuhogott az eső. A megszokott Hotel Armenba tartottunk, bár ezúttal nem volt foglalt szobánk. A recepción megismertek, s különösebb ceremónia nélkül szállást kaptunk. Igaz, Felix is ott várt ránk, még Moszkvából felhívtuk telefonon. Szobánkba mentünk, s letettük a hátizsákokat. Ezúttal – Karabahra készülve – szabályos tábori menetfelszereléssel érkeztünk, hálózsákkal, kulaccsal, konzervekkel. Talán csak a sátor hiányzott.

Felix kíséretében a Karabah Bizottsághoz igyekeztünk. Az eső áztatta utcákon alig volt forgalom, immár a kenyérboltok is üresen tátongtak. Az azerbajdzsán blokád egyre erősebben éreztette hatását már az örmény fővárosban is. A bizottságnál estig várakoztunk, fontos ember nem került elő. Végre tíz óra tájban befutott Sztamboljanc. Semmit nem tudott arról, hogy intézett-e bárki is valamit karabahi utunk ügyében. Lacival egymásra néztünk. Szomorú érzésünk támadt: ezek átvernek bennünket! Tovább vártunk Amparcumra, immár kettesben, mivel Felix elunta a dolgot, és hazaindult. Bő egy órával később megérkezett Amparcum, már messziről integetve. Hadzsik Sztamboljanc telefonált rá. Jöjjetek fiúk, jó hírem van – kezdte, s egy sarokszobába vezetett bennünket. Kiment, s kisvártatva egy alacsony, szemüveges, őszes hajú úriemberrel tért vissza. Benyik – mutatta be. Benyik író, műfordító – derült ki. Oroszul és – hál' istennek németül is jól beszélt. Vele mentek Karabahba – bökött rá Amparcum.

Útra készen álltunk. Benyik is. Autóján elhajtottunk a Hotel Armenbe, és felkaptuk a hátizsákokat. A portán szóltunk, hogy egy-két napig vidéken kirándulunk, tartsák fenn a szobát. Benyik autójában jöttünk rá, hogy senki, még Felix sem tudja, kivel, hová indultunk. A budapestiekről nem is szólva. A korábbi utak alatt már kitapasztal-

tuk, hogy Jerevánból Budapestet felhívni telefonon, vagy netán oda táviratot küldeni, minimum egy-két nap. Így hát, köd előttünk, köd utánunk, Benyikkel együtt eltűntünk.

Az író először a lakására vitt bennünket. Másokhoz képest pazarul berendezett lak volt. Hosszas trakta következett, valakire várni kellett. Hogyan, hová, mivel megyünk a „területre", mikor indulunk, s mikor térünk vissza? – kérdezgettük néha egyre fáradtabban, de válasz helyett csak sejtelmes hunyorgatásokat kaptunk. Már éjjel két órára járt az idő, Budapesten hajnali öt volt. Egy kisebb szobában Lacival szabályosan kifeküdtünk. Másnap késő délelőtt Benyik rázott fel minket; indulás! Megérkezett, akire vártunk. Bajszos, sasorrú, tetovált kezű, „Munk!" kiáltással, jobb kezét ökölbe szorítva s fejmagasságba emelve köszönő férfi. Egy getasini – szólt Benyik.

Egy rozoga Moszkvicsba ültünk, a getasini vezetett, mellette az író, hátul mi ketten. Jó háromórányit autóztunk, Jerevánból délkeletre tartottunk. A vidék errefelé teljesen másként festett, mint az éppen ellenkező irányba eső Leninakán–Szpitak körzet. Hatalmas tó mellett kanyargott az út. Ez a Szevan – mutatott ki Benyik. Az óriási hegyek lábánál valószínűtlenül kékes fényben s vakító napfényben szikrázott az egész víztükör. Megálltunk. A vízparton sétáltunk. Metsző szél fújt, igen magasan voltunk, nem lehetett több 3-4 foknál. Sehol egy ház, sehol egy lélek. Pedig e tó másutt a világon régóta turistaparadicsom lett volna.

Továbbhajtottunk, és Benyik végre mesélni kezdett. Getasin az ő karabahi szülőfaluja, oda indultunk. A sofőr csak Benyik dzsannak szólította, ebből sejtettük, hogy ő lehet a Jerevánba elszármazott főnök. Később kiderült, így is van. Getasinban ötezer örmény él, a Szevan-tó túlsó partján emelkedő magas hegyek mögött bújik meg, csak helikopterrel lehet odajutni. Most egy illegális helikopterbázisra megyünk. Innen indulnak, ide érkeznek a karabahi területtel kapcsolatot tartó helikopterek – mondta Benyik. Lacival egymásra néztünk: ezek szerint mégis be lehet jutni, s nemcsak Sztyepanakertbe! Csakhogy illegálisan, a legteljesebb titoktartás mellett. A helikopterek és az illegális le- és felszállóhelyek fölött ráadásul a belső Karabah Bizottság diszponál – tájékoztatott Benyik. A jereváni, azaz külső Karabah Bizottság dolga az élelmiszerek gyűjtése és a Karabahból érkezők elhe-

lyezése a kórházakban, iskolákban. Biztonsági okokból másról a jerevániak nem is tudnak – hallhattuk.

A Moszkvics végre megállt egy hideg fennsíkon elterülő kavicsos, füves mezőn. Itt volt az illegális helikopterbázis. Benyiket az őrök, a pilóták tisztelettel köszöntötték. Néhányan a már megismert, ökölbeszorítós „Munk!" kiáltással. A mező szélén kis házikó állt, rajta antenna, tövében több tucat ember üldögélt, viseltes öltözetben, batyukon, bőröndökön. A megfelelő helikopterre várnak, hogy visszajussanak Karabahba – magyarázta Benyik. Ha kell, akár napokig is – mondta –, ez az egyetlen kapocs Arcah – a „terület" nyelvén Karabah neve – és az anyaföld között. Itt-ott ponyvával letakart halmok feküdtek. Gabona, már két éve, hogy elvágták Arcahot, s azóta így szállítjuk a hacnak (kenyérnek) valót – tudatta a getasini–jereváni író-törzsfő, Benyik.

A Szevan felett apró pont tűnt fel. Helikopter érkezett. Néhány beteget, öreget segítettek le. A mező széléről rohanvást megindultak a várakozók. Az őrök visszalökdösték őket. A helikopterre néhány perc alatt feldobtak tíz zsák gabonát, és utat engedtek Benyiknek és nekünk. A háromtagú személyzet közül ketten „Munk!"-kal üdvözölték Benyiket. Ők is getasiniek voltak. A harmadik orosz volt, később ő vezette a gépet. Önként állt a karabahiak mellé – mesélte útközben.

Sem Pesty, sem én még sohasem repültünk helikopteren. Euforikus érzés volt! Bemásztunk a pilótafülkébe, ami egy nagy, átlátszó, félbevágott műanyag gömb. Laci ráfeküdt a gömb elejére-aljára, akár egy pók, szétterpesztett lábakkal és könyökkel, s úgy filmezte a tájat. Volt mit! Átrepültünk a Szevan-tó felett, majd meredek emelkedésbe kezdtünk. Egy darabig egy hegygerinc fölött lebegtünk. A pilóta jobbra és balra is kilőtt egy-egy zöld színű jelzőrakétát. Nehogy a törökök ránk lőjenek – mondta. Arcahban az azerbajdzsánokat csak törököknek hívták. Merthogy – igazság szerint – azok is az ott lakó azerbajdzsánok.

Nem túl gyorsan, de nagy magasságban repültünk. A magasságmérő 3500 és 4300 méter között ingadozott, recsegett a fülünk, nem győztük így-úgy kidugaszolni. A helikopter szigetelése pocsék volt, illetve semmilyen, erősen le is hűlt a kabin levegője. A segédpilóta ötliteres műanyag tartályt vett elő, lecsavarta a kupakját. A nyomáskülönbségtől vagy félliternyi folyadék szabályosan kicsapott a nyíláson, és ráömlött a műszerfal-

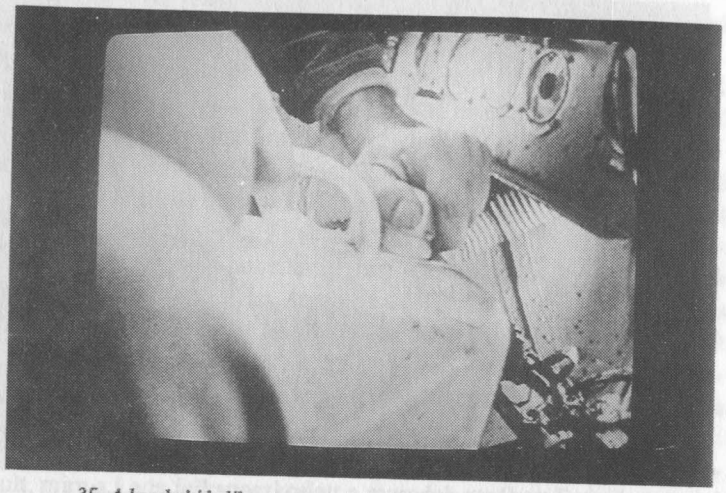

35. A karabahi helikopteren, a pilóta kinyitja a vörösboros kannát

ra. A személyzet rá sem hederített, a segédpilóta a kabátujjával törölte le a folyadékot. Sorban meghúztuk a kannát, a getasini vörösbor fanyar, de jóízű. Rágyújtottunk és néztük a tájat. Magas, csipkés szélű, helyenként jéggel és hóval borított szirtek között repültünk. Ránéztem a magasságmérőre: 4500 méteren voltunk! Az arcahi hegyek látványa szépségben és vadságban messze felülmúlta az Alpesekét.

Átjutottunk a legmagasabb hegyek fölött. Alattunk szelídebb, még mindig hegyes, völgyekkel szabdalt táj úszott. Itt-ott mozlim falvakkal. Szemmel látható volt a szegénység. Többnyire fából épült, kicsiny házikók, csellengő, sovány állatok tűntek fel. Nem lőttek ránk. Máskor pedig megesik – újságolta a személyzet –, hogy szórakozásból ránk lőnek, puskákból, sőt néha aknavetővel.

Egyórás repülés után leszálltunk egy futballpályán. Samjan – bökött ki az ablakon Benyik. A személyzet kinyitotta a helikopter ajtaját. Embertömeg támadt ránk. Rongyos, borostás örmények rohamozták meg a gépet, mindenáron fel akartak rá kapaszkodni. Az orosz pilóta elveszítette türelmét. Először lábbal próbálta meg lerugdosni az embereket, majd elővette a pisztolyát, s a levegőbe lőtt. Ettől megnyugodtak a kedélyek. Akár a vadnyugat – néztünk Lacival össze. Vagy inkább a vadkelet...

36. A samjani futballpályán: az örmények rohamra indulnak

Kidobáltuk a gabonát. Újra nekilódult a tömeg. Kéttucatnyi szerencsétlen feljutott. Egy körülbelül 80 éves anyókánál veszítette el újra türelmét a helikopter személyzete. Ha túlsúlyosak leszünk, lezuhanhatunk – kommentálta a vad tusakodást Benyik. Az anyókát a fedélzetre feljutott samjaniak befelé cibálták, a háromfős személyzet kifelé rángigálta. Csoda, hogy nem szakították ketté. Végül az utasok győztek, a néni felkerült, a pilóta pisztolyát lóbálva becsapta az ajtót. Nagy nehezen felszálltunk. Újabb tízperces repülés következett. Néhány zord hegycsúcs után lefelé tartottunk. Alattunk egy hosszú völgyben dús vegetációval borított, napsütötte falu: Getasin.

A hegyoldalban huppantunk le, egy zsebkendőnyi alkalmi reptéren. Kiszálltunk, a helikopter, akár egy terhes bálna, újra felszállt, el, Örményország felé. Pár perc múlva Lada Nivákon, lovakon és egy ZIL teherautón mintegy húsz ember érkezett. Munk! – kiáltották. Ez annyit tesz, hogy getasini emberek vagyunk – fordított Benyik. Mindenki hozzá lépett, megölelték. Benyik dzsan! – hallatszott mindenfelől. Ezek a mi fiaink, a getasini fedánok – mutatott a dzsan körbe. Vegyes látvány volt: fegyver sehol, csak mosolygó, fémfogakkal kidekorált

szájú férfiak, hatalmas, bütykös kezekkel, némelyik övében hosszú, handzsárszerű kés.

Idegen barátként sem léphet a faluba, amíg „Munk"-ká nem fogadják. Ehhez viszont ginit, azaz getasini bort és ohit, azaz pálinkát kell kóstolni, saslikot és „hac"-ot, azaz getasini kenyeret kell enni – mondta Benyik, a falu vezetője. Kiderült, hogy ebben a faluban külföldi emberemlékezet óta nem járt. Hát még kamerával! Komoly felhajtást csaptak a kedvünkért. Nagy halom saslikot sütöttek bárányhúsból, vörösborral meglocsolt hagymát, „hac"-ot haraptunk hozzá. Munk hmenk! – kiáltottuk mi is. Azaz: getasini ember, igyál! S ittunk is bőséggel ginit és ohit. Sat lava ungurejc fedain! – kiáltották újdonsült ismerőseink, ami annyit tett, hogy nagyon jó magyar partizánok vagyunk, Laci és én. Mi inkább azt éreztük, hogy lassan fejünkbe száll a sok ital.

Egy Lada Nivával vittek végig a falun. Takaros hely volt. Bealkonyult, mire a Lada felkapaszkodott a meredek utcákon Benyik getasini házáig. Éjszakára ő látott vendégül minket. A várva várt ágy helyett

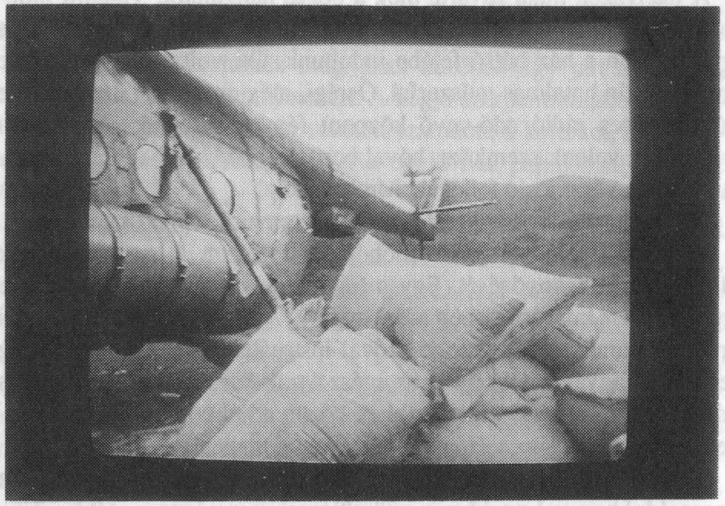

37. A getasini libalegeltető-reptéren: a mi helikopterünk ezt hozta, búzával teli zsákokat az éhező örményeknek

azonban újabb ünneplés következett, ezúttal a háziakkal. Újfent gini, ohi, saslik, hac, különféle gyümölcsök, dió. Benyik bátyja, húga, idős édesanyja, a metzmajrik, azaz a nagyanyó egyre újabb falatokkal traktáltak. Állni kellett a próbatételt, arra már Jerevánban rájöttünk, hogy az örményeknél a vendégség szent dolog. Éjjel két óráig koccintgattunk, mielőtt egy hideg szobában ágyba zuhantunk volna. Reggelig úgy aludtunk, mint Pesten a saját ágyunkban. Álmomban handzsáros törökök kergették a helikoptert, ami nem tudott felszállni, ezért nekem egy lukon ki kellett dugni a lábam, és szaladni az eltűnt kerekek helyett...

Reggel nyolckor vakító napfényre ébredtünk. No meg arra, hogy még a vastag takaró alatt is didergünk. A szobában nem lehetett több öt foknál. Percek alatt felöltöztünk, és egy lavórnál végeztünk a macskamosdással is. Vesztünkre. Reggeli örve alatt újabb trakta készülődött. Ezúttal Benyik mellett megjelentek a falu vezetői is. A repülőtérparancsnok – hatalmas medveszerű ember, a helyi tanács vezetője – az iskolaigazgató. Újra jött a gini és az ohi. A vízzel valami baj lehetett, senki nem ivott, csak bort és pálinkát. Edzésben voltak. Lassan mi is.

A házigazda húga zavarta meg a békés hangulatot. Valamit mondott örményül, amit Lacival persze nem értettünk. A társaság felállt, és egy folyosón a ház hátsó felébe indultunk. Ott volt a konyha, előtte egy verandán hatalmas műszerfal. Ősrégi, még csövekkel üzemelő, de működőképes rádió adó-vevő központ fényei villogtak. A veranda üvegén túl, velünk szemközt, hóval borított, hatalmas hegyláncok, felettük sötét, vészt jósló fellegek. Micsoda kép!

A konyhában az egyik sarokban a metzmajrik éppen kávét darált. A húg visszament a lisztesteknőhöz, és folytatta a hac tésztájának félbehagyott dögönyözését. Egy másik sarokban állt a rádióközpont, egy fiatal örmény férfi éppen adásban volt. Amíg a libalegelőnyi helyi repülőtér parancsnoka pattogó szóval instruálta a fiatalembert, addig Benyik elmagyarázta, hogy ez az egész észak-karabahi terület illegális rádióközpontja. Innen végzik többek között a helikopterforgalom összehangolását és a kapcsolattartást a Szevan-tó melletti repülőtérrel.

Az íróvá lett törzsfő Benyikkel rövid sétára indultunk. Betértünk a szomszédokhoz, a kertekbe, a gyümölccsel megrakott pincékbe. Egy földbe vájt, kőtéglákkal kirakott falú kemencében éppen „hac"-ot sütöttek. Több ezer éves módszerrel, egy példapátszerű alkalmassággal

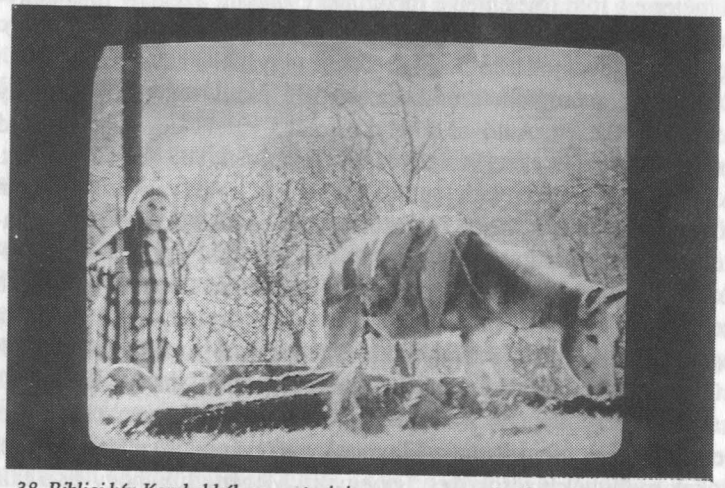

38. Bibliai kép Karabahból, egy getasini asszony szamarával hazafelé igyekszik a hegyoldalban

csapták rá a tésztát a kemence falára. Előzőleg a falat a ledobott rőzsenyaláb lángjával tüzesítették meg. Laci kezében úgy járt a kamera, mint a motolla. Mindent lefilmezett. A hegyi szerpentinutakon battyogó örményeket és a kötőféken vezetett szamarat, a kerteket, a novemberben még beérő paradicsomot. Az egyik ház pajtájában az orosz katonai dzsipet.

Honnan a dzsip? Az oroszok időnként erre vetődnek, átvergődnek a hegyek mögött lévő török falvakon. Akkor azután autót, fegyvert, benzint veszünk tőlük – tájékoztatott házigazdánk. Fegyvert is? – kérdeztük. No igen, persze. És kapunk is tőlük. Meg külföldről – fűzte hozzá ravaszkás hunyorítással.

Pár perc múlva összeakadtunk a reptérparancsnokkal. Jobb csuklóján egy bőrfonat. A reggeli ivászat során Laci adta neki, gondolván, nem árt ápolni a helikopterek dirigensével a jó kapcsolatot. A csupafémfogú, hatalmas ember – ki tudja, hogyan értelmezte Laci gesztusát a helyi szokás szerint – a könnyekig elérzékenyült, és Lacit a maga tiszta szív módján ő is „Munk"-ká fogadta, összevissza szorongatta. Az utcán ez a jelenet folytatódott. Az óriás két karjába zárta Pestyt, és

fél méterre a föld fölé emelve ropogtatta csontjait. Szegény Laci kényszeredetten nevetett, amíg levegőhöz jutott. Miután túlélte a szeretetrohamot, levontuk a tanulságot: jó lesz vigyázni a haverkodással!

A getasini program szórakoztató része ezzel véget ért. Kemény menet következett. Autóval a helyi iskolába vittek. Legalább tíz zord örmény várt bennünket. Szabályos kihallgatásnak vetettek alá minket. (Addigra már egészen belejöttünk az oroszba.) Kik vagyunk, honnan jöttünk, mit akarunk, miért filmezünk, hová visszük a filmeket? Válaszoltunk, ahogy tudtunk. Beszéltünk Magyarországról, a Fekete Dobozról. A külső Karabah Bizottságra hivatkoztunk. Benyik hallgatott, szemmel láthatóan szórakoztatta a helyzet. Az örmények jóindulatúan fogadták válaszainkat, csupán a külső Karabah Bizottság hallatán bőszültek fel. Azoknak itt semmi dolguk, fogalmuk sincsen semmiről, csak bajt kevernek, de a képüket bezzeg évek óta nem tolják ide, Getasinba – reccsentek ránk. Fütyültek a jerevániakra, utálták az oroszokat, gyűlölték a törököket. Így együtt. Megértettük, hogy ez a falu libanoni módra él. A maga ura, itt más törvény nincsen, csak a helyiek akarata. Élet s halál urai.

A vizsgán túlestünk, Benyik hátba veregetett. Munk! – kiáltottuk testületileg. Majd Hmenk! – azaz igyunk –, s újabb vörösboros kancsók kerültek elő. Majdnem mindegyikük jobb kézfejére három kis pötty volt rátetoválva. A getasiniak törzsi jelzése ez a tetoválás – tudtuk meg. Hát igen, a viszonyok kétségkívül törzsiek voltak.

Két autóval kifelé indultunk a faluból. Egyre feljebb kapaszkodtunk. A falu már mélyen alattunk maradt, a levegő ritkává, a napfény élessé vált. A getasini öreg temetőbe tartottunk. A földön, félig a talajba süllyedve tucatszámra régi sírkövek feküdtek vagy álltak. Többségükről az idő foga már lerágta mindazt, amit rávéstek az ősök. Csak némelyiken látszott ez-az. Például piramisok és tevék, pálmafák és oroszlánok képei, az örmény írás archaikus kukackái. Az örmények az idők kezdete óta kereskedtek, messzi népekkel is, ennek nyomára bukkantunk most.

Benyik mesélt. A földön fekvő sírkövek 3-4000 évesek, egyidősek Getasinnal, az örménység itt élésének írásos nyomaival. Körben több tucat sírkő még állt. Ezek 1500-2000 évesek – mutatott rájuk Benyik. Itt mindig harcok folytak, az erre vonuló népek mindig szemet vetettek

a getasini völgyre, messzi vidéken az egyik legszebb, legtermékenyebb táj ez – hordta tekintetét körbe. Megvédtük, s ezután is megvédjük földünket, hiába fáj rá a foga a rabló törököknek – kiáltott. Egy újabb pohár bor került elő. Ma torkerim! – a törökök vérére! – mondta, s felhajtottuk az italt.

Ez a „ma torkerim" a „Munk!" melett a getasiniek másik bevett köszöntése volt.

Kísérőink az egyik régi sírkövön megterítettek. Hacdarabokat szórtak széjjel, és vörösborral locsolták meg az ősök köveit. Ez jelképezi a földünk védelmében kiontott hősi vért – magyarázták. A helyi szokás szerint, aki az öreg temetőbe vetődik, az tort ül, és boráldozatot mutat be. Ettünk, ittunk, és Lacival arról beszélgettünk, hogy a helikopterrel netán Ázsiába repültünk be, avagy inkább a régmúltba. A temető, a sírok, az egész rituálé, az éles, hegyi napfény, a fütyülő szél, a tökéletes, zajmentes csend, s körben a hatalmas, hóborította hegyláncok együttesen valami teljesen légies, időn és téren kívüli hangulatot kölcsönöztek a jelenetnek. Mit keresünk mi itt? Hol vagyunk, s kikerülünk-e innen? – fordultunk szinte egyszerre egymás felé Pestyvel. Az

39. A getasini öreg temető, 3500 méter magasságban, 1500–4000 éves sírkövek között

40. Egy getasini fedán, handzsárforma késsel: Ma tokerim!

egész olyan valószínűtlen, olyan meseszerű volt. Mint egy film, vagy inkább mint egy rémálom.

Kisvártatva lovasok érkeztek, furcsa, hosszú posztóköpenyben, mellszélességben töltényekkel, hátukon mordály. Ostorukkal vígan pattogtattak, időnként lőttek egyet, és hangosat kiáltottak. A mi kedvünkért csinálják a falubeli fedánok, nem kell félni – nyugtatgatott Benyik. Merthogy elsőre azt hittük, a törökök jönnek. Az is benne lett volna a pakliban.

Autóba ültünk, s körbejártuk a hegyoldalon a falu körüli őrhelyeket. Tíz poszton strázsáltak a fedánok éjjel-nappal, a faluba vezető utak és ösvények mellett. A felnőtt férfiak szabályos terv szerint, felkészülve várták a bármelyik percben bekövetkező török támadást. Erre jó okuk volt, hiszen csupán csak abban az évben többször is utolsó figyelmeztetést kaptak a hegyeken túli török falvak lakóitól: vagy elmennek Getasinból, el, az egész falu, örökre, vagy egy szálig lemészárolják az örményeket.

Így hát őrködtek. Keményen, kitartóan. Feltartóztatták az arra járókat. Az örményeket megvendégelték, a törököket megmotozták, majd vagy továbbengedték, vagy visszafordították őket. Lassanként megvilágosodott, hogy egész Getasin egyetlen partizántábor. A felnőtt lakosok

mindegyikének volt otthonában puskája, lőszere. Lőszert a faluban maguk gyártottak. Szükség esetén percek alatt több ezer ember hadra kelhetett. Mi ötezren vagyunk, ha mernek, jöjjenek a törökök, mindegyikünk tízzel fog végezni! – ígérték nagy hangon a fedánok. Arckifejezésüket, a megsuhogtatott handzsárokat látva, hittünk is nekik.

Az igazi fegyvereket nem mutatták meg, azok valahol a hegyoldalban, jól őrzött raktárakban vártak sorukra, „csak" puskákkal, pisztolyokkal, handzsárokkal találkoztunk. Amit lehetett, lefilmeztünk.

Este újabb lakoma: hús hússal. Miért, amikor Jerevánban éppenhogy a karabahiak kiéheztetéséről beszélnek – értetlenkedtünk. Az éhezés eljön – mondta Benyik –, most levágjuk az állatokat, mert már nincsen semmiféle takarmány. Lassan az embereknek sem jut gabona a hachoz, egyre bajosabb a helikopterforgalom. Két év alatt minden raktár kiürült – magyarázta. Getasin helyzete rosszabb a karabahinál, hiszen Karabahon belül egységes, összefüggő területen élnek az örmények. Getasin pedig elszigetelt, a karabahi területtől északkeletre eső falu, amitől Arcah 25 kilométerre van. A négyezer méter magas hegyeken pedig legfeljebb csak a sasok és a helikopterek repülhetnek át.

41. Egy másik fedán őrjáraton

42. A fiú alig 18 éves, már ő is partizán

Késő este a falu főterén álló klubba tartottunk. Hatvan-hetven örmény ostáblázott, sakkozott, beszélgetett. Egy félkarú öreg felháborodottan mutatott lötyögő kabátujjára: én ezt adtam az oroszoknak a honvédő háborúban, s mit adtak érte cserébe? A blokádot! Mások arról panaszkodtak, hogy a faluban nincsen munkalehetőség, aki tovább akar tanulni, aki beteg, aki nem él meg a mezőgazdaságból, az elmenekül Örményországba. A getasiniak fele már odaát van. Azok, akik feljutottak valamelyik helikopterre...

Újabb kába, fázós getasini éjszaka következett, hajnalban suttogó beszélgetéssel. Lassan ki kellene innen jutni – fontolgattuk. Csak hogyan? Az elmúlt bő másfél napban nemhogy helikopter, de a madár sem járt Getasin felé. A reggelt azzal kezdtük, hogy jeleztük, menni szeretnénk. Benyik elvitt minket a libalegelő parancsnokához. Mi a helyzet? Rövid rádiózás után kiderült, hogy nincsen helikopter. Amúgy sem lehetne repülni, mert a Szevan-tó környékén, a zord hegyek felett vihar tombol, a légi út bezárult. Meddig tart errefelé ez az időjárás? – kérdeztük. Ilyenkor ősszel nemegyszer két hétig is – kaptuk a választ. Ettől kissé nyugtalanok lettünk. Valahogyan nem éreztük magunkat biztonságban. Széles mosollyal arcunkon elemeztük a helyzetet – úgysem értett magyarul senki. Ezek átvernek bennünket. Valamiért itt akarnak fogni minket. Ha eltüntetnek bennünket, a kutya sem tudná, hol ragadtunk. És így tovább.

Mit tehetünk? Hiszen ki vagyunk szolgáltatva az itteniek kényére-kedvére, ha görbén nézünk, ha idegességet mutatunk, bajunk eshet. Ez itt már Ázsia, ez a vadkelet – ilyesmiket mondtunk egymásnak. Végül is Hadzsik Sztamboljancra hivatkoztunk: ha legkésőbb estére nem érkezünk Jerevánba, komoly gond támad! Sztamboljanccal van fontos tárgyalásunk – blöfföltünk. Úgy tűnt, Hadzsik Sztamboljanc neve azért még Getasinban is márka, ugyanis rögtön újabb rádiózásba kezdtek. Kora délután megérkezett a helikopter. Talán mégsem lehetett annyira komoly az a vihar.

Beszálltunk a gépbe, nyomunkban Benyik, és megkönnyebbülten utolsó „Munk!"-ot és „Ma torkerim!"-et kiáltottunk. A visszaút szép volt, akár az odavezető. A hegyek fölött egyébként valóban állt a bál. Felhőkben, zuhogó hóesésben, időnként heves kilengésekkel repültünk. Pesty megint a pilótakabinban, a plexin hasalva forgatott. Kiértünk a Szevan fölé, újra napfényben, lassan lefelé ereszkedtünk. Ezúttal nem a kiindulóhelyen landoltunk, hanem onnan mintegy húsz kilométerre északnyugatra. A mezőn egy lélek sem volt, csak egy kisebb ház. A helikopter elszállt, ott maradtunk hármasban Benyikkel a pusztaságban.

Kisvártatva egy földúton fekete Volga érkezett, hárman ültek benne, kísérőnkkel heves szóváltásba kezdtek. Beültünk, és visszaindultunk Jerevánba, négyen a hátsó ülésen. Mire bő két és fél órás utazás után az örmény fővárosba, a Karabah Bizottság székháza elé értünk, beesteledett, s minden tagunk fájt, zsibbadt a kényelmetlen utazástól. De mit számított ez ahhoz képest, hogy benn jártunk a „területen", sőt ki is jutottunk onnan. Elbúcsúztunk Benyiktől. Az autó beállt a bizottsági székház udvarára. A kamerát és a még friss kazettákat egy táskában benne hagytuk a csomagtartóban. A sofőr mindent bezárt, s felkísért minket a székházba. Rettentően fáradtak voltunk, de úsztunk a boldogságban. Nem sokáig.

Alighogy Sztamboljanccal és Amparcummal összetalálkoztunk, s mesélni kezdtük a getasini útról, kürtszó hallatszott. Néhány perc múlva jött a sofőr. Feltörték az autót – újságolta. Semmit nem vittek el belőle,

csupán a mi táskánkat a csomagtartóból, a kamerával és a kazettákkal. Amparcum szólt közbe. Az a helyzet fiúk, hogy a „szervek" – amíg távol voltatok – már érdeklődtek utánatok: hová lettetek? Mi persze nem tudtuk – kacsintott. Amíg beszélt, riadtan kutattam az oldalamon lógó kézitáskában: benne vannak-e a leforgatott kazetták? Szerencsére ott voltak. Nemhiába alakítottuk ki még korábban azt a módszert, hogy a kész anyagokat mindig magunknál tartjuk. Megkönnyebbültem. Nem mintha a kamera ellopása vagy esetleg „letartóztatása" nem lett volna nagy baj. Az érdeklődő szervekről nem is szólva...

A kamera miatt nem fordulhattunk a rendőrséghez. Sztamboljanc és Amparcum írtak egy tanúsítványt a bizottság nevében arról, hogy ellopták a kamerát. Pénzt hagytunk náluk, fizessék ki a szállodát. Valaki telefonált a jereváni repülőtérre: a bizottságtól két embernek sürgősen szüksége van moszkvai repülőjegyre! A Volga két kísérővel fél óra múlva vitt ki minket az indulási csarnokhoz. A jegyeket is hozták kisvártatva. Jerevánba érkezésünk után két órával már a Moszkva felé tartó gépen ültünk. Kamera nélkül, de egyedülálló filmanyaggal! Mérhetetlenül fáradtak és mérhetetlenül boldogok voltunk.

Vnukovóról Seremetyjevóra taxiztunk. Természetesen nem volt hely a Malév-gépen. Az Aeroflot budapesti járatára feljutni eleve reménytelen volt. Újabb taxival berohantunk a városba, a magyar nagykövetség konzulátusára. A konzul készségesen fogadott minket. Elmondtuk történetünket, Karabahot, az egyedülálló filmdokumentumot, a gyanús lopást és azt, hogy az elmúlt napokban feltehetően tucatnyi szovjet előírást, rendelkezést és törvényt hágtunk át. A konzul lezser hivatalnok volt. A Karabah Bizottság papírja alapján adott egy konzuli igazolást a kamera ügyében, felhívta a seremetyjevói Malév-kirendeltséget, s kérte őket, hogy szorítsanak kettőnknek helyet a gépen. Így történt. Késő délutánra Budapesten voltunk.

Harmadszorra végre sikerült áttörni a Karabah körüli információs blokádot, s ha kamera nélkül is, de épségben hazaértünk.

Az örmény utakhoz némi utójáték is tartozik. Getasint néhány héttel később, decemberben megtámadták az azerbajdzsánok. A hírek szerint sokan meghaltak, és rengetegen megsebesültek. Ez az utolsó hírünk Getasinról.

PRÁGA SZELÍD FORRADALMA

Amikor augusztus végén feltápászkodtam a budapesti csehszlovák követség elől, nemcsak azt fogadtam meg, hogy többet ilyen akciót nem szervezek, hanem azt is, hogy az első adandó alkalommal – ha csak egy csipetnyit is, de borsot török a '68-as prágai tavasz sárba tipróinak orra alá. Annyira felpiszkált ugyanis egyrészt a Jakes-rezsim gusztustalan kirohanása ellenünk, másrészt az, amit még Prágában láttam, meg a Durayval kapcsolatos primitív szeptemberi provokáció is. Az első adandó alkalom 1989. október végén kínálkozott. Október 28-ra a Charta Prágában nagy tüntetést szervezett. A Fekete Doboznál elhatároztuk, hogy újra a Vencel téren leszünk, és forgatunk.

Pesty Laci szóba sem jöhetett, augusztusban két napig ő is az egyik prágai börtönben csücsült, s egy évre ki is tiltották az országból. Némi kapkodó szervezés után állt össze a csapat: október 27-én négyen indultunk útnak egy rozzant Ladával. Két operatőr, Bátonyi Csaba és Durszt György, egy kalandvágyó fiú – aki az operatőrt biztosító szerepre vállalkozott – és én. Két kamerával, kétszer két fős stábbal terveztük a munkát. De hát ember tervez, a csehszlovák határőrség végez. A komáromi híd túloldalán Bátonyit és engem kiparancsoltak a kocsiból, és minden különösebb magyarázat nélkül egy határozott, irányt jelző mozdulattal visszaküldtek bennünket Komáromba. Dursztot és a fiút viszont továbbengedték. Nem igazodtunk el a cseheken. Vihették az egyik kamerát is!

Csabával Komáromban felültünk egy Győrbe tartó vonatra. Ha Komarnóban nem ment, majd megy Rajkánál – gondoltuk. Útközben azon morfondíroztunk, hogy ha mégsem jutunk át, akkor mi lesz Dursztékkal. Csabának és nekem volt némi prágai helyismeretünk, s csekély tüntetési, „fogócska a rendőrökkel" fantázianevű terepgyakorlatunk. Átengedett útitársainknak azonban semmi, aligha boldogulnak tehát, különösen, hogy csak ketten vannak.